

Pavla Horská ■ Eduard Maur ■ Jiří Musil

Urbanizace – Specifické rysy evropské urbanizace – Co se dělo s městy před urbanizací, továrna a město – Mechanismy koncentrace – Začátky dekoncentrace – Urbanizace v socialistických zemích – Současné proměny urbanizace v Evropě – Město ve středověku – Město raného novověku – Průmyslová revoluce v českých zemích – Do Prahy nebo do Prahy? – Důsledky industrializace, nebo druhá průmyslová revoluce? – Průmyslová společnost – Vliv urbanizace na bytové poměry – Jak rostla města za socialismem – Urbanizační strategie: od utopie k realismu – Sídliště, nový prvek městské tkáně – Městské společnosti v socialistických městech České republiky – Co se děje s našimi městy po roce 1989 – Pohledy do budoucnosti českých měst

ZROD VELKOMĚSTA

Pavla Horská
Eduard Maur
Jiří Musil

ZROD VELKOMĚSTA

Urbanizace českých zemí a Evropa

PASEKA

me říci, že nejvíce se mění centra a některé části vnitřních měst na jedné straně a okraje měst na straně druhé.

V centrech a vnitřních částech měst se intenzivněji využívají plochy a existující budovy. Zcela zřejmý je trend k zahušťování. Proluky, celá desetiletí nezastavěná, se poměrně rychle mění v sídla obchodních či administrativních organizací. Zvýšila se stavební činnost v centrech: má buď povahu rekonstrukce a modernizace stávajících objektů, anebo povahu zcela nové výstavby. Centra a některé vnitřní části Varšavy, Budapešti či Prahy jsou plná nově postavených komerčních budov, hotelů, administrativních center a jiných budov.⁶

Nejpatrnější změny, které vracejí postkomunistickým městům tradiční pestrost, se projevují v rozvoji maloobchodu. V této části hospodářství proběhla privatizace nejrychleji a nejúspěšněji, navíc do postkomunistických měst pronikají ve velkém počtu zahraniční firmy se svými prodejny. Levnější obchody jsou vytlačovány luxusnějšími a těmi, jež jsou zaměřeny na turisty. Další městskou zónou, kde se rychle projevují změny, jsou okraje velkých a také středně velkých měst. (Vrátíme se k ní znovu v kapitole, ve které se budeme zabývat budoucností českých měst.)

Co se děje s naším osídlením po roce 1989

Prvním a nezbytným krokem k poznání změn, jimiž dnes prochází osídlení republiky, je elementární popis těchto proměn. I tento zdánlivě prostý úkon není nijak jednoduchou záležitostí, protože v důsledku transformace politického a hospodářského systému se měnil jak počet obcí v republice, tak hranice měst. Rekonstruovat přesně to, co se skutečně stalo se sídly, tj. bez ohledu na administrativní změny, není proto snadné a vyžaduje pečlivé analyzování statistických údajů. Naštěstí však máme už k dispozici pečlivé studie Aloise Andreleho. Ty umožňují popsat hlavní reálné změny v systému českého osídlení, k nimž došlo mezi roky 1991–1998.⁷ Ukazují, co se stalo s nejmenšími obcemi a do jaké míry lze hovořit o návratu obyvatelstva na venkov či o zastavení procesu urbanizace v České republice a jak rostly jednotlivé velikostní kategorie měst a která města konkrétně rostla.

Laická, žurnalistická, ale bohužel někdy i odborná veřejnost používá často bez kritického posouzení data o změnách počtu obyvatel v obcích jednotlivých velikostních kategorií, aniž přihlíží k tomu, že část těchto změn byla způsobena tím, že se obce slučovaly nebo naopak rozdělovaly. Také není věnována dostatečná pozornost tomu, kde jsou obce a sídla, které rostly či naopak ztrácely obyvatelstvo. Interpretace všech statistických dat vyžaduje vždy dobrou znalost toho, jak takové statistiky vznikají. Nedostatečně pečlivá analýza pak například vede k obecnému tvrzení, že už delší dobu u nás narůstá počet

Budou se historická centra měst „zabydlovat“ více zahraničními turisty než příchozími z okrajových čtvrtí?

obyvatel na venkově a že se proces urbanizace vlastně zastavil. Aby bylo možné takové tvrzení vyslovit, bylo by zapotřebí prozkoumat, do jaké míry je růst počtu obyvatel malých venkovských obcí důsledkem administrativních změn, způsobených například „odtržením“ okrajových městských obcí od jejich jádrových měst, a zejména důsledkem rozdělení obcí za socialismu uměle spojených do původních administrativně – a tudíž i statisticky – samostatných obcí. Není také dosud jasné, zda růst venkovských obcí není z valné části růstem obcí za administrativními hranicemi větších či středně velkých měst. Takovýchto administrativně vyvolaných změn, případně změn způsobených polohou obcí, bylo nejen v uplynulých 12 letech, nýbrž i v předchozích obdobích velmi mnoho. Rekonstruovat reálný stav a reálné změny v osídlení není proto nikdy jednoduché. Přesto však při potřebné míře kritického vhledu do vzniku statistických dat lze hlavní trendy změn popsat.

Počet obcí – zejména těch, které jsou u nás považovány za venkovské, tj. obcí s méně než 2 000 trvale bydlících obyvatel – se od padesátých let minulého století rychle zmenšoval.

V roce 1950 jich bylo v českých zemích 10 926 a v roce 1980 už jen 4 113. K tak podstatnému snížení počtu obcí samozřejmě nedošlo tím, že by tyto obce jako sídla – kromě sídel v pohraničních územích – zanikly, nýbrž sloučením s jinými obcemi. Administrativní slučování obcí do větších správních celků postihlo ve stejné době většinu evropských zemí, i západních, ale rozsah a rychlost těchto slučování byly u nás pravděpodobně větší. Nejčastěji se za komunistického režimu obce slučovaly před volbami a je rovněž zřejmé, že vedle snahy zvyšovat kvalitu správy obcí bylo jejich slučování také důsledkem úsilí o větší politickou kontrolu centrální moci.

Je tudíž pochopitelné, že po roce 1989 došlo k reakci na případy mechanického a politicky motivovaného spojování obcí či jejich připojování k městům. Už v první vlně, do roku 1991, se osamostatnilo zhruba 1 000 tzv. venkovských obcí a tento proces pokračoval i v devadesátých letech. Jestliže v roce 1980 bylo v ČSR takových obcí 4 113, roku 1991 se jejich počet zvýšil na 5 154 a ke konci roku 1998 stoupl až na 5 623.

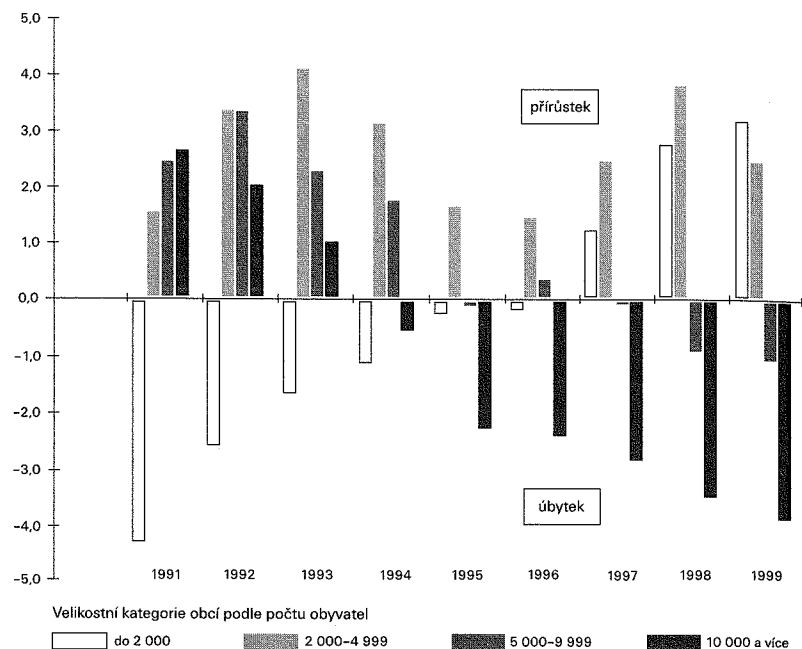
Zajímavé a důležité jsou i údaje o změnách v počtu obyvatel v jednotlivých velikostních kategoriích těchto tzv. venkovských obcí. Po desetiletích soustavného úbytku obyvatelstva v kategorii nejmenších obcí, tj. obcí s 1–499 obyvateli, nastal zvrat a mezi roky 1980–1991 se počet obyvatel žijících v těchto malých vesnicích zvýšil o 34 % – z 601 000 na 808 000! U všech ostatních kategorií venkovských obcí, tj. s 500–999 a 1 000–1 999 obyvateli, byl ve stejné době naopak zjištěn úbytek obyvatelstva, a to poměrně výrazný. Byl však nižší než přírůsteky v nejmenších obcích, takže celkově v osmdesátých letech přibýlo v celé skupině obcí s 1–1 999 obyvateli 32 000 obyvatel. V dalších 8 letech, už v době po roce 1989, vzrostl počet obyvatel v celé skupině těchto venkovských

obcí o dalších 67 739 lidí. Jak však ukázal Alois Andrlé, byl to fiktivní přírůstek: „... počet obyvatel v obcích do 2 000 obyvatel se zvýšil v letech 1991–1998 o 67 739 bydlících obyvatel. V tom však je zahrnut i přírůstek v důsledku administrativních změn, zde v důsledku vzniku malých obcí obnovou jejich samostatnosti odloučením od větších obcí. Tyto změny zvýšily počet venkovského obyvatelstva o 77 508; fakticky se tedy počet obyvatel v obcích do 2 000 obyvatel z hlediska jejich nového správního uspořádání nezvýšil o 77 508, ale ... snížil o 9 769 obyvatel.“⁴⁸

Jiný pohled na osudy venkovského osídlení poskytuje statistika pohybu obyvatelstva v období 1991–1998. Plyne z ní, že nejmenší obce s 1–499 obyvateli mají největší úbytky na 1 000 obyvatel. Počet zemřelých tam byl ve sledovaném období vždy značně vyšší než počet živě narozených. Přirozený přírůstek se rovnal –3,7 na 1 000 obyvatel. Tyto obce však ztrácely obyvatelstvo také v důsledku stěhování. Vyznačovaly se vůbec největší mírou celkové migrace ze všech kategorií obcí (tj. součtu přistěhovaných a vystěhovaných), takže častá laická představa o stabilitě lidí žijících na venkově neodpovídá v současné době skutečnosti. Naopak právě tyto malé venkovské obce mají nejméně stabilní, nejméně usedlé obyvatelstvo. A naopak nejusedlejší jsou obyvatelé největších českých měst. Jestliže v malých venkovských obcích s méně než 500 obyvateli připadalo na 1 000 obyvatel 24,9 přistěhovaných a 26,1 vystěhovaných lidí, pak ve městech s více než 100 000 obyvatel měla analogická čísla hodnoty 11,5 a 10,7. Mobilita velkoměstského obyvatelstva byla u nás o více než polovinu nižší než v malých venkovských obcích! K zvláštnostem migrace v České republice patří ještě další jevy. Nejvíce se stěhují lidé z obce do obce ve stejném okrese, podstatně méně z jednoho okresu do druhého ve stejném kraji a ještě méně z kraje do kraje. Pohyby uvnitř okresů zůstaly po celou dobu od roku 1989 zhruba na stejné úrovni, u obou ostatních typů migrací na delší vzdálenosti je patrný pokles. Stáváme se zemí s malou vnitřní mobilitou obyvatelstva, což je pravděpodobně spojeno s nedostatečnou nabídkou bytů, tradiční českou neochotou stěhovat se i za situace, kdy v některých částech země existuje vysoká nezaměstnanost a v jiných je poptávka po pracovních silách.

Neméně důležitou otázkou je, kde, v kterých oblastech republiky, obyvatelstva přibývá a jak rostou nebo nerostou jednotlivá města a jejich suburbánní zóny. Česká republika až do roku 1994 zaznamenávala přírůstky obyvatelstva, byť malé, pohybující se v rozmezí 2 000–13 000 ročně. Od roku 1994 začíná republika obyvatelstvo ztrácet a úbytky se pohybují mezi 10 000–12 000 ročně. Z hlediska urbanizačních procesů je důležité, že v současné době ta města nebo území, která rostou, rostou jen na úkor jiných, která ztrácejí. Vzhledem k malému rozsahu celkové geografické mobility, neochoty stěhovat se, zaznamenává celý systém osídlení jen poměrně malé posuny a změny. Přes poměr-

Celkový přírůstek (úbytek) obyvatelstva v letech 1991–1999 za soubory obcí České republiky podle velikostních skupin (přepočty na 1 000 obyvatel)

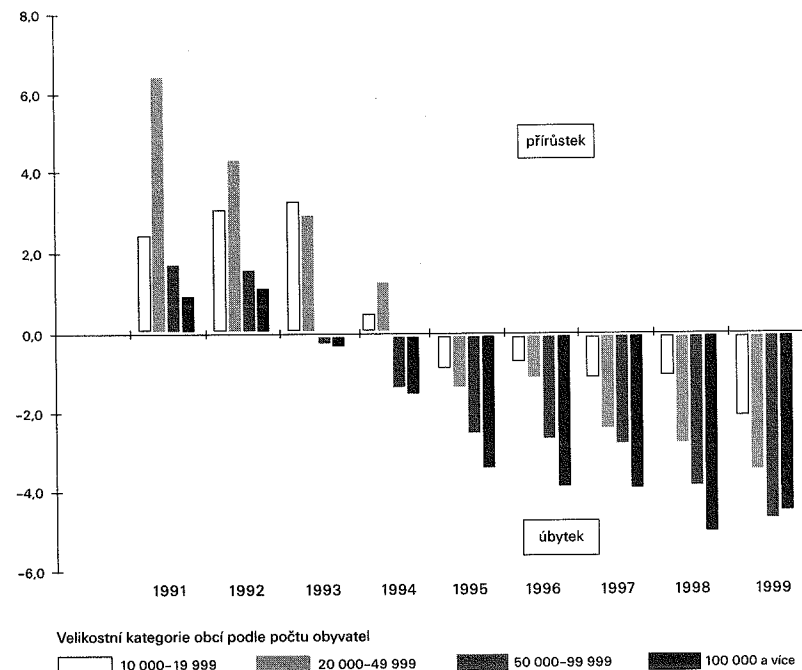

Pramen: *Vývoj obyvatelstva v územích České republiky 1991–1999*, Ministerstvo pro místní rozvoj, 2000

ně velký rozsah změn ve struktuře hospodářství, v politickém systému a také v oblasti sociokulturní neprojevují se v systému osídlení příliš výrazné změny. Nicméně k jistým změnám dochází.

Z analýz provedených Andrlem vyplývá, že v období 1991–1998 ztratila nejvíce obyvatel česká velkoměsta, tj. města s více než 100 000 obyvatel. Na začátku roku 1991 v nich žilo 2 410 355 obyvatel, ke konci roku 1998 jen 2 171 902 obyvatel. Úbytek obyvatelstva (238 453) nebyl tudíž zanedbatelný a jeho rozhodující složkou byla nízká porodnost velkoměstského obyvatelstva při dané úrovni úmrtnosti. Migrace až na jedinou výjimku – tou jedinou výjimkou byla Ostrava, kde migrační ztráty více než dvojnásobně převyšovaly ztráty způsobené nízkým přirozeným přírůstkem – byla podstatně méně důležitou příčinou snížení počtu obyvatel českých velkoměst. Nepatrné byly ztráty způsobené územními změnami, tj. odtržením obcí, které byly v minulosti součástí velkoměst. Soubor všech velkoměst ztratil v důsledku těchto územních změn v průběhu 8 let jen 2 743 obyvatel.

Celkový přírůstek (úbytek) obyvatelstva v letech 1991–1999 za soubory obcí České republiky podle velikostních skupin (přepočty na 1 000 obyvatel)

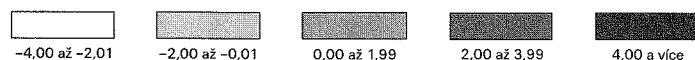
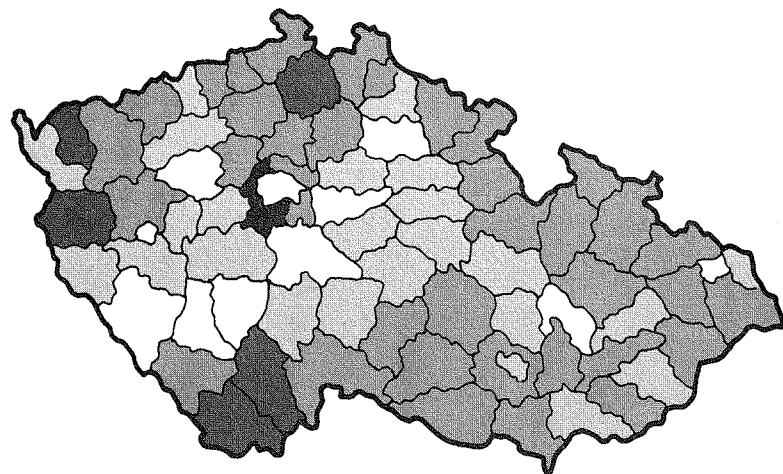
Pramen: *Vývoj obyvatelstva v územích České republiky 1991–1999*, Ministerstvo pro místní rozvoj, 2000

Výrazné úbytky nepostihly jen soubor velkoměst, nýbrž i řadu českých okresů. Pořadí 10 okresů a měst s nejvyššími úbytky obyvatelstva v letech 1991–1998 je následující: 1. Plzeň-město, 2. Strakonice, 3. Rakovník, 4. Benešov, 5. Kolín, 6. Písek, 7. Hlavní město Praha, 8. Prostějov, 9. Klatovy, 10. Ostrava-město. Naopak největší přírůstky obyvatelstva zaznamenaly okresy: 1. Praha-západ, 2. Česká Lípa, 3. Český Krumlov, 4. České Budějovice, 5. Tachov, 6. Sokolov, 7. Nový Jičín, 8. Brno-venkov, 9. Ústí nad Orlicí, 10. Teplice. Ve většině případů přispěla k růstu těchto měst a okresů migrace.

Z těchto a dalších analýz přírůstků a úbytků obyvatelstva, které byly očištěny od působení administrativních změn, vyplývá několik obecných závěrů:

Velkoměsta, například Praha, Brno, Plzeň, Ostrava, uvnitř administrativních hranic ztrácela obyvatelstvo, zato velkoměstské regiony jako celek v některých případech v důsledku rozvoje jejich suburbánních zón, výstavby bytů v okolí velkých měst a zvyšování pracovních příležitostí rostly; dokládají to nejen údaje o okresech Praha-západ a východ, ale i Brno-venkov a Plzeň-sever a jih a do

Průměrný roční přírůstek (úbytek) počtu obyvatel na 1 000 obyvatel podle okresů České republiky (1991–1999)

Pramen: Vývoj obyvatelstva v územích České republiky 1991–1999, Ministerstvo pro místní rozvoj, 2000

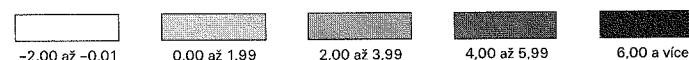
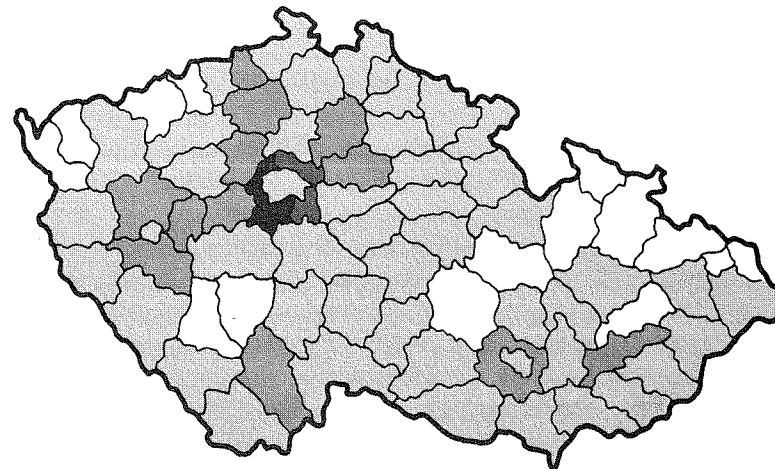
jisté míry i údaje o okolí Ostravy, Olomouce, Českých Budějovic. Ovšem zda byly přírůstky obyvatelstva v suburbánních zónách velkoměst vyšší než úbytky obyvatel uvnitř administrativně vymezených velkoměst, zjistí teprve pečlivá analýza.

V celém období po roku 1989 rostla jako statistický soubor malá města s 5 000–9 999 obyvateli a obce o velikosti 2 000–4 999 obyvatel. To je opět jeden ze zajímavých fenoménů vývoje po roce 1989. Vysvětlení by mohla opět podat pečlivá analýza toho, která města to byla a v jakých oblastech se nacházejí.

Naopak statistický soubor měst s více než 10 000 obyvatel zaznamenal úbytek obyvatelstva. Populační ztráty postihly i taková města, jako je Hradec Králové, Pardubice, Ústí nad Labem, Děčín, Opava, Havířov, Přerov a řada okresních měst.

Venkovské obce, tj. obce s méně než 2 000 obyvatel, ztracely, když se očistila příslušná data o působení administrativních změn, v sledovaném období 1991–1998 ročně 0,71 promile obyvatelstva. Teze o návratu obyvatel na venkov neodpovídá tudíž skutečnosti. Vycházela patrně ze špatné interpretace dat o růstu menších sídel v okolí velkoměst, která byla nesprávně pokládána za reprezentanty venkova. Podrobné mapy totiž ukazují, že v obcích kolem všech českých velkoměst vzniká pásmo s rostoucím počtem obyvatel a s vysokými přírůstky nových bytů převážně v rodinných domcích, v přestavovaných objektech atd. Nejde tu tudíž o renesanci zájmu o život na venkově, nýbrž o modifi-

Průměrný roční přírůstek (úbytek) počtu obyvatel migrací na 1 000 obyvatel podle okresů České republiky (1991–1999)

Pramen: Vývoj obyvatelstva v územích České republiky 1991–1999, Ministerstvo pro místní rozvoj, 2000

kované a někdy i vynucené formy suburbanizace stimulované bytovou nouzí ve velkoměstech. V podstatě jde o pomalé, nicméně soustavné vytváření městských regionů.

Z hlediska makroregionálního lze vystopovat také některé zřetelné geograficko-demografické trendy, na prvním místě určitý nárůst obyvatelstva oblastí i některých měst podél hranic se SRN. Čas ukáže, zda jde o trend trvalejší, nebo pouze o krátkodobou reakci na otevření hranic, na možnost získat práci za hranicemi a také na zájem sousedů o nákupy v našich obchodech. K dalším makroregionálním posunům patří zesilování migračních proudů z Moravy do Čech. Čechy migrací získávají více než východní – moravské – části republiky. Zdá se rovněž, že se přitažlivější stává jižní část Čech, tradičně hospodářsky a průmyslově slabší region než sever Čech, například Liberecko, a území mezi Děčínem a Karlovými Vary. I zde teprve čas ukáže, zda jde o trvalý trend a trvalé přesouvání určité části hospodářských, sociálních a kulturních aktivit do oblasti s lepším životním prostředím, s dostatkem ploch pro rozvoj atd.

Pro komplexní pohled na to, co se děje v současné době velkých společenských transformací s osídlením České republiky, už rozborů demografické nestačí, neboť pouze dokumentují probíhající změny. Je zapotřebí doplnit je pohledy ekonomickými, sociologickými a kulturními. Svízel při uplatnění těchto postupů však spočívá v nedostatku kvalitních údajů, které by takovou analýzu

odpovídající povaze probíhajících změn umožňovaly. Přesto některá nepřímá data a dílčí pozorování umožňují přinejmenším vyslovit několik tezí o hlavních rysech těchto změn.

Odborná literatura, která se touto otázkou zabývá, obvykle poukazuje na řadu významných změn, které se soudobými proměnami našeho systému osídlení pravděpodobně úzce souvisejí.⁹

Rozpad sovětského bloku a nová geopolitická orientace republiky, jejímž jádrem je politická i hospodářská orientace především na západní Evropu, se už projevil celou řadou regionálních efektů. I rozdělení Československa na dva suverénní státy roku 1992 mělo a bude mít dlouhodobé důsledky, a to nejen pro oblasti podél východní hranice České republiky a pro města v těchto oblastech. Přes riziko jistého zjednodušení můžeme říci, že otevření hranic, reorientace české ekonomiky na Západ a zlepšení komunikací spojujících republiku s Německem a Rakouskem přispěly k zlepšení hospodářské situace okresů v blízkosti západních a zčásti i jižních hranic země. To se promítlo i do jistého přírůstku obyvatelstva, který nebyl jen důsledkem vyšší porodnosti v těchto západních a jižních okresech. Ne náhodou okresy podél těchto hranic, s výjimkou okresu Klatovy, zaznamenaly v letech 1991–1995 přírůstky obyvatelstva způsobené stěhováním; okres České Budějovice dokonce stejně vysoké přírůstky jako okres Praha-západ, typický okres rostoucí v důsledku suburbanizace. Rostla rovněž města jižních a jihozápadních Čech, zejména České Budějovice, Jindřichův Hradec, Třeboň, Český Krumlov, Písek, Tábor, Vodňany, Strakonice, Klatovy, Sušice, ale i Tachov, Mariánské Lázně, Cheb a Aš a řada dalších menších měst. Přestože je růst počtu obyvatel města v současné době pouze nepřímým ukazatelem hospodářského růstu, je velmi pravděpodobné, že v tomto případě byl symptomem jistého hospodářského rozvoje, vyvolaného blízkostí hranic s Německem a Rakouskem. Naopak řada měst východní a severovýchodní Moravy ztrácela obyvatelstvo a projevuje známky vývoje k periferní zóně. Zdali se jihozápadní a jižní Čechy stanou novou rozvojovou zónou, ukáže čas. Zdá se však, že tendenci stát se jakýmsi malým rozvojovým pólem naznačují už dnes České Budějovice, v nichž působí úspěšně řada zahraničních firem (Karl Bosch, Kern-Liebers, KeyTec apod.) a kde se rovněž rozvíjí nová regionální univerzita. Dalším zdrojem vzestupu tohoto jihočeského regionu je městská a rekreační turistika: kraj přitahuje mnoho lidí z Holandska, Německa a Rakouska.

Demokratizace politiky a s ní spojená decentralizace státní správy a samosprávy zatím příliš systém osídlení neovlivnily. Snad jen zrušení starých krajů po roce 1989 přispělo k menším ztrátám obyvatelstva některých měst v důsledku zmenšení počtu pracovních příležitostí. Naopak ustavení nových 14 krajů povede s největší pravděpodobností k mírnému růstu krajských měst; správní funkce totiž vždy stimuluje určitý rozvoj měst.

Změny ekonomického systému, hlavně privatizace a investiční pobídky zahraničním firmám, které buď kupují české průmyslové podniky, anebo budují v České republice nové závody, rovněž významně ovlivňují tvářnost jednotlivých měst a regionů. Informace o přímých zahraničních investicích však nebyly dlouho tříděny a publikovány za jednotlivé okresy a velká města, což ovšem jakoukoli regionální analýzu znemožňovalo. Avšak díky tomu, že Česká národní banka začala od roku 2000 takové údaje zveřejňovat, můžeme dnes už uvést, které regiony a která velká města získala v období 1998–1999 nejvíce přímých zahraničních investic. Musíme ovšem předeslat, že pouze řada zachycující více let může poskytnout spolehlivý obraz o tom, které části republiky nejvíce přitahují zahraniční investory. Nicméně i informace za kratší dobu poskytují určitý vhled do míry přitažlivosti jednotlivých regionů země.

Místem, kam zahraniční investoři nejvíce investovali, byla ve sledovaném období Praha. Do hlavního města směřovala polovina všech investic (50,9%), po něm následovalo Brno (to se podílelo na přímých investicích 5%), pak Mladá Boleslav (4%), Zlín (2,6%), Teplice (2,1%), České Budějovice, Litoměřice, Ostrava, Most, Beroun, Pardubice. Je zřejmé, že přímé investice směřovaly do velkých měst, především do Prahy, která byla a je pro zahraniční investory místem mimořádně přitažlivým. Podobná situace existuje i v ostatních postkomunistických zemích. Hlavní města jsou obvykle dopravně nejlépe přístupná, mají nejlepší technickou i sociální infrastrukturu a řadu dalších předností. Přitažlivost ostatních velkých měst je důkazem návratu urbanizačních procesů k obvyklým trajektoriím urbanizace v zemích s tržním hospodářstvím. S výjimkou Plzně patřila v daném období všechna česká velkoměsta k místům s nejvyššími zahraničními investicemi. Studie Martina Hampla o transformačních procesech a předpokladech dalšího vývoje systému osídlení dospívá k stejným výsledkům.¹⁰ Hampl pomocí 13 indikátorů (podíl vysokoškolsky vzdělaného obyvatelstva, intenzita migrace, počet joint ventures aj.), které měří stupeň rozvoje jednotlivých regionů, rozdělil české území do 5 prostorů podle transformační úspěšnosti. Nejúspěšnější – a to zcela jednoznačně – je metropolitní prostor Prahy, druhé místo obsadily ostatní západní metropolitní prostory, kam patří okresy České Budějovice, Plzeň-město, Sokolov, Karlovy Vary, Ústí nad Labem, Most, Teplice, Liberec, Jablonec, Hradec Králové, Pardubice. Na třetím místě co do transformační úspěšnosti se umístily východní metropolitní prostory: okresy Brno-město, Brno-venkov, Olomouc, Prostějov, Zlín, Ostrava, Karviná, Frýdek-Místek, Nový Jičín, Opava. Čtvrtým prostorem v pořadí úspěšnosti jsou pak tzv. ostatní západní prostory a konečně pátým, nejméně úspěšným, ostatní východní prostory. Autor studie zdůrazňuje „zcela jednoznačný závěr o pronikavém vlivu makropohy a polarizace metropolitních – nemetropolitních oblastí“ a dodává: „V porovnání se situací v osmdesátých letech ... je však i v tomto případě zjevný posun ve prospěch metropolitních a západních prostorů.“¹¹

Jestliže v období socialismu bylo zřejmé, že hospodářské i demografické těžiště českých zemí se posunuje k východu a že Morava se západním Slovenskem se stávají osou socialistického Československa, je nyní zřejmé, že kombinované účinky hospodářské a politické transformace směrem k tržnímu hospodářství a demokracii a rozdělení země na Českou a Slovenskou republiku vedou k rychlejšímu rozvoji západních částí České republiky. Vzniká tak nová a nebezpečná nerovnováha, neboť Morava, která se už delší dobu vyznačuje vyššími populačními přírůstky i mladším obyvatelstvem, začíná – jak vysvítá z dat o nezaměstnanosti – ztrácet pracovní příležitosti. Nezaměstnanost je na území Moravy a Slezska řadu let vyšší než v Čechách. A navíc moravská populace, zejména na jihu, kde se tradičně stavělo nejvíce rodinných domků, je méně mobilní než populace ostatních regionů republiky.

Politická a hospodářská transformace zahájená po roce 1989 vyvolala také poměrně rychlé změny v sektorové struktuře národního hospodářství České republiky. Z hlediska vývoje měst jsou nejvýznamnější dvě paralelně probíhající změny: deindustrializace a posilování terciárního sektoru.

Podle údajů Českého statistického úřadu pracovalo v roce 1990 v průmyslu a těžbě surovin zhruba 2 025 000 zaměstnanců. V roce 1998 klesl jejich počet zhruba na 1 596 000. Největší úbytky zaznamenalo hornictví a zpracovatelský průmysl, kdežto počet lidí zaměstnaných v celém sektoru služeb ve stejné době poměrně rychle rostl. V roce 1990 tento sektor zaměstnával zhruba 2 291 000 lidí, v roce 1998 už 2 612 000 osob. Při celkovém zmenšování počtu zaměstnaných lidí to byla významná změna. Výsledkem těchto sektorálních přesunů, které jsou nutným důsledkem otevření se světové ekonomice, a zejména hospodářství Evropské unie, je vysoká nezaměstnanost v regionech a městech, jejichž hospodářskou bází byla a zůstala těžba uhlí, výroba oceli a těžké strojírenství. K těmto regionům patří Ostravsko a Severočeská uhelná pánev s městy Teplice, Most, Chomutov aj. Dlouhodobě trvající nezaměstnanost vyvolává v takovýchto oblastech emigraci a úbytek obyvatel.

Vedle všech dosud uvedených změn vyvolaných politickou a ekonomickou transformací po roce 1989 je zapotřebí upozornit ještě na změnu další, která zůstává stranou pozornosti, ale která přitom pomáhá vysvětlit rozdíly mezi urbanizačními procesy za situace, kdy o vývoji měst rozhodovalo centrální plánování, a za situace, kdy o tom začaly ve stále větší míře rozhodovat tržní mechanismy. Za socialismu téměř všechna města s více než 10 000 obyvatel rostla, po roce 1989 rychle stoupl počet měst, která postihl úbytek obyvatelstva. Růst měst se stal v přítomnosti výrazně selektivním, kdežto v období socialismu se plánovací centrum snažilo o jistý stupeň „rovnoměrného“ rozdělování investičních zdrojů. Ale nejen to, města se navzájem začala po roce 1989 výrazněji lišit i z hlediska svého hospodářského a sociálního rozvoje. To vše je výrazem toho, že města mezi sebou soutěží o investice, státní pomoc, zájem

turistů atd. A třebaže rostoucí diferenciací demografického růstu jednotlivých měst je zčásti důsledkem toho, že stagnuje růst obyvatelstva v celé zemi, není zároveň pochyb o tom, že diferenciací měst je v současné době především důsledkem jejich vzájemné soutěže, využívání jejich vnitřního potenciálu vedením jednotlivých měst, důsledkem schopnosti místních hospodářských a politických elit a také schopnosti využít vhodné polohy města. Soudobé urbanizační procesy v České republice jsou výsledkem velmi složité interakce mnoha činitelů, ale společným jmenovatelem této nové situace je větší autonomie jednotlivých měst a vstup do pochodů symbiotického soutěžení. Města navzájem současně spolupracují i soutěží. To, co se dnes děje s našimi městy, s jejich systémem a s celým osídlením, bude proto v budoucnosti popisováno jako učebnicový příklad působení systémových hospodářských a politických změn na prostorovou organizaci společnosti. Podobnými procesy procházejí prakticky všechny středoevropské postkomunistické země.

Všechny ty změny, které pozorujeme, mají jedno společné: vliv státních, politických, plánovacích a administrativních rozhodnutí na osudy jednotlivých měst je nahrazován působením ekonomických mechanismů, politika se stává v tomto ohledu slabším elementem, ekonomie silnějším.

Pohledy do budoucnosti českých měst

Několik následujících stránek je pokusem o odhad toho, jak budou česká města a naše osídlení vypadat v budoucnosti. Pokusem odpovědět na otázku, co se stane v příštích 30–50 letech s Prahou, Brnem, Ostravou, Plzní a ostatními velkými i menšími městy, jak se bude vyvíjet síť českých měst a jak se bude měnit jejich vnitřní uspořádání.

V málokteré oblasti je rčení *Historia magistra vitae* tak oprávněné jako v úvahách o budoucnosti měst. Proto nám předchází částí knihy, které směřovaly k popisu a výkladu toho, co je urbanizace, jak rostla a jak se vyvíjela naše města, mohou účinně pomoci odhadnout realisticky i jejich blízkou budoucnost.

Před konstruováním takové věcné prognózy je velmi užitečné shrnout ve vší stručnosti hlavní obrysy urbanizace a osudů měst v Evropě v průběhu 20. století. Pohled na evropská města, na jejich problémy a na cesty, jak se s nimi vyrovnávala v uplynulé století velmi dynamických a obtížných let, nás na jedné straně ochrání před neplodným utopismem a na druhé straně nám otevře pohled v podstatě na příznivé možnosti jejich budoucího vývoje.

V literatuře, která se zabývala kolem roku 1900 městy, zejména velkými, převládaly obavy a pesimistické tóny. Mnoho autorů mělo pocit, že Londýn, Paříž, Berlín, New York, Chicago, ale i Vídeň nebo Petrohrad stojí před nezvládnutelnými